

XXX

Шостий рік минає з того часу. На далеких полях грало на відміну різними барвами, і грало життям і мертвотою.

Правильно наvertsалися восени смутні маси мряк, уступали покірно незчислимим звіздкам снігу, а відтак розкішній зелені весняній.

Тихо, нечутно ткає природа свої події по черзі і не змінється у своїх установах.

На полях все ще видніється бурдей.

Стоїть, як стояв, і лиш що незамітно в землю западається.

Його дрібні віконця блимали проти сонця, мов очі, що старіються, а у сльотних днях плакали великими, тихими сльозами.

В ньому вешталосся лише двоє старих людей — Марійка й Івоніка. Вона зісохла, мов скіпка, а він передчасно постарівся. Чи жаль, чи тяжка праця їх так позбавила із сил? Здається — одне й друге. З ніким не зносилися й жили лише, як здавалося, для своєї землі і для своєї худоби, а праці не покидалися. Святочні дні здавалися їм задовгі, а робітні закороткі.

— Для кого їм ще так гарувати? — дивувалися люди. — Для Сави того доста, що мають, а їм, старим, чого треба? Печі теплої та трохи теплої страви.

Але вони були іншої думки.

На полях справді не втихала праця, їхня праця йшла на служби божі за душу покійного сина. Два рази в рік відбувалися величаві посмертні обіди. Один восени, а навесні, як бідним людям найтяжче вижитися, — другий. Столи їх угиналися; багаті й бідні, здалека й зблизька, кріпилися на їх хліб! Так постановили вони собі весь труд свій посвятити на ту ціль, і та ціль була одинокою силою, що удержувала їх при житті і тримала їх сили в рівновазі.

На Михайловій землі зростав той хліб, для Михайла були тії загони призначені, нехай же і йде все, що його, за його душу... А колись, як їх уже не стане, нехай божа воля діється...

На тих обідах не бували ніколи; ними заряджували все Домніка з Ілією, а як і були, то лише дуже коротко. Вона сиділа й гляділа мовчки, як люди їли й пили, а відтак зривалася, мов несамовита, закладала на себе сердак аж на голову й бігла крізь поля в бурдей. Там зачиналася в стайні, доки Івоніка не вернеться і не розповість, що вже по всьому. А він, заховуючись так само безмовно, від часу до часу заломлював мовчки руки, ударяв із жалю в долоні, а потім десь подівався, віддаючи шепотом Домніці погляд на все, аби ніхто впорожні й голоден не відійшов.

Велика побожність і віра його скріпляли й утримували в дусі, й він тону в ній всею своєю лагідною вдачею.

«Так бог дав!» — потішав себе й силувався помириться з долею. Другої, реальнішої розв'язки тої найстрашнішої події в житті він не дошукував. Інстинктом простої душі відчув, що інша була б йому нанесла горя, і він не переніс би її. Не в силі був би перенести. «А от, — толкував собі, — Сава був і при війську якийсь час, сидів у криміналі, — мимо нього ходили судді, він глядів на мури, за слідами його страшної події слідили люди, та проте він живе свобідний. Що його хоронить? Що розпинає над ним свої крила?»

А Михайло не був тим, що він, інакше вів себе, та проте...

Але чому було так? Сила божа хотіла так...»

Такі питання впивалися деякими часами в його душу до самої глибини й підкошували віру й терпливість у терпінні, гнали силоміць по церквах і сповідях.

Найрадше заходив на прощу до святого Івана Сучавського й тут умлівав душею.

Чи не винен він сам тому страшому горю? Чи не був задобрим для Михайла, а застрогий для Сави? Тут і там доходила до нього чутка, що він був ліпший для Михайла, як для Сави, але,

наскільки йому здавалося, його сумління було чисте. Він бажав добра для обох, але, може, він і винуватий? Господь один знає, в чім лежить вина. «Я темний чоловік, отченьку! Най господь простить мені, грішному! Я робив, як знав!» — починав при сповіді, як при втраті любимця свого, і велике, потрясаюче було каєння того, на вид тихого, ніби незначного чоловіка. Сповідь приносила йому полегшу. Потішений вертав назад і запрягався наново для ярма сірої, одностайної праці, до неможливого труда. — Один день, — говорив він, — один жаль. Так минали дні для нього. Так мало вже бути до кінця його життя...

Метою його життя було тепер — дбати за Михайлову душу, за його душу бідних годувати, хлібом-сіллю спомагати і за свою і Савину провину благати бога...

.....
Від року Сава відокремлений.

Батько дав йому половину хати в селі, і там він зажив. Мовчки очікував він тої хвили, як батько віддасть йому для нього — як думав — призначену пайку, а і пайку Михайла, та так само мовчки не сповняв батько його надії. Ні одним словом не докоряв він йому про смерть брата, ні одним поглядом не нагадував йому про нечуваний учинок; якась тяжка, невидима рука замкнула йому уста навіки в тій речі — лише землею не наділив його.

Тої чорної, пожаданої, дорогої землі, без якої йому годі було як слід прожити, в якій був би день і ніч грібав, життя своє добував, — її не давав він йому.

— Працюй, як я працював! — сказав йому, відділюючи половину хати.

— Нехай робить, як я робив! — відповідав людям, що допитувалися його, чи не відділить Саві пайки, бо, як видно, сей збирається посватати Рахіру.

— Нехай працює! Нехай знає, як то є, як чоловік нічого не має, а відтак як сам доробиться тої землі!

І не поступився ні на ступінь від свого рішення.

— Землі? — шепотіла Марійка, з ненависті викривленими устами, і розсміялася страшним сміхом. — Хіба на те, щоб ліг із нею в роті, та щоб вона його навіки здавила, як здавив мене через нього жаль на сім світі!

А відтак розсипувалися прокльони з уст нещасної матері на голову сина, так що волосся дубом ставало й тілом мороз пробігав.

Вона ненавиділа Саву.

Ціла її колишня любов до нього, яка свого часу зводила її з розуму, приневолила її забути старшого, наказала вигонити нещасну дівчину з сиротою, з самої дикої тривоги про нього, напружала до всяких вигадів рятунок при слідстві проти нього, яка проникала її душу до божевілля, — вона перемінилася тепер у найстрашнішу ненависть.

По своїм повороті з в'язниці оказував Сава свою байдужість проти родичів цілком явно. Здавалося, його любов до дівчини змоглася у в'язниці вдвоє, а з тим і витиснула всі інші почування в його серці. Він чув і бачив ляше її.

Ледве що поступав до батькової хати, щоб поглянути за ним та за прибитою матір'ю, як уже й забирався наново до неї.

Покликала його мати по якій денній праці до вечері, він вступив у хату.

— Зараз дам вечерю, Саво! Я ось лише кулешу виверну на кружок! — Йому вже задовго було чекати. Махнувши рукою, хапав мовчки за капелюх і був уже при дверях.

— Не хочеш ждати? — питали його.

— Ні!

Ніхто не питав, куди йде. Кожному було звісно, куди веде вузьенька стежечка садом, а за садом далі під ліс...

Від смерті Михайла ночував ледве дві-три ночі в тижні дома. інші — проводив у Григорія і в

неї. Дома, здавалося, просиджував із найбільшою відразою і з усилюванням.

— Ходиш до Рахіри й хочеш її сватати, та не видиш, що витоптуєш мені дорогу до гробу! — докоряла йому іноді Марія. — А моя сива голова не має нікого, крім тебе! Михайликові заступила куля життя, — хто заступиться за мене та й за тата на старість у немочі? Він уже не встане! Не встане, щоб і тебе вирвати з кігтів твоєї доленьки!

На те його очі запалювалися неприязним блиском, і він відказував із відражаючою злобою:

— Прикличте собі його посмертними обідами, яких не щадите за його душу, та най вашу сиву кіску сплете, а мені нехай прірве дорогу до Рахіри! Він усе вас слухав; спробуйте! Вже доволі годували ви людей за його душу; різали дріб, безрогі, марнували хліба свого і купованого з міста, напували, чим знали. Час, аби прийшов уже подякувати за все! А до мене не мішайтеся!

На такі жорстокі слова прокидалася в її душі страшна ненависть, жаль до нього зростав у безмір, і вона мов із трійлом у серці оставалася.

Чим більше горнувся він до дівчини, тим більше огірчав її серце, тим більше ображував нетерпливу душу, що, крім любові до нього і його добра, не бажала більше нічого. Цілим еством, що перейняте було наскрізь лише ним одним, бажала його мати коло себе, хотіла, мов у нагороду, мати в себе за всі перебути муки й жалі його, і знов цілковито, як малу дитину. Дрижала й розпадалася над ним, але він ледве глянув у той бік, як вона за ним побивалася.

До того й Рахіра дратувала її розшарпану душу.

Де й не здибле її, всміхнеться зухвало, кине їй услід обидне слово.

Раз здибала її Марійка в полі й обдарила добрими гупаками.

— Не лишиш мені хлопця, відьмо, будеш іще довго матригуною годувати та кров мою пити?

— Буду пити, доки мені схочеться; а вам зась до мене! — верещала вона на ціле поле. — Гадаєте, я Анна, що її ви з розуму звели? Чекайте ще, чекайте трохи!

Відтак за кожним разом, здибавши її, товкла злобно п'ястук о п'ястук і шепотіла:

— А що, сидить Сава коло вас на печі? Га? Настривився вас дуже?

І Марійка умлівала душею, побачивши її вже здалека, й блідніла по самі уста. А рівночасно поневолі бурилася і її душа проти сина.

Сава був винен, що вона терпіла від тої розпусниці. Через нього було все те, якби не він, не було б того всього. Через нього відкинула й сиротину Михайлову, що бог її мов на розраду подав, а вона й глянути на неї не хотіла. Через нього тепер кругла сирота. Якби він хотів, покинув би ту негідницю, сидів би коло тата й мами й пильнував би їх, як ока в голові. Дівчат ще з десять зможе мати в житті, а тата й маму лише раз бог дає. Лише їх мав, а вони лише ним дихали.

Він був усьому горю причиною, всім кривавим сльозам, якими переплакувала ночі. А він помимо того всього от що доводив. Ніби не бачив і не чув їхнього жалю й гризоти. Вони з жалю землі не чули під собою, а він був злий. Сміявся і підсвистував, коли мати плакала.

Байдужним поступуванням своїм немов протер очі її душі і її саму мов отверезив.

З часом дійшла до пересвідчення, що він наложив на брата руку. З часом... Там, на пустім полі, в бурдею, що запався до половини в землю, без свідків і суддів, в найглибшій тишині й на самоті, дійшла до страшного висновку. В тихих, ласкавих ночах місячних, і коли з розкуйовданим волоссям і вогкими очима передумувала кождий поступок і вчинок свого одинака.

Не була вона так шляхетно сформована, як її чоловік, жадала для себе більше. І через те, що жадала більше, дійшла до сумних досвідів...

«Йому землі хотілося, і через те станув йому в дорозі Михайло! Рахіру треба годувати! Землі не стане!» — так умовляла в себе, а з тим падали, мов жаріючі вуглі, і поодинокі слова людей в запустілу душу, що все десь-не-десь перелітали повз її слух. Часом прямо питала його:

— Саво, де Михайло? Таже ти з ним у ліс пішов, я знаю!

Тоді прямо любувалася його видом, як він блід і як його очі розширилися і гляділи на неї з

холодним блиском.

— Де Михайло?

— Чому ви його не пазили? Куди хотів, туди пішов! Було не заводити за ним, як був у війську! Тепер всадить собі самі ніж у душу, а не другим! Я нічого не знаю!

І забирався їй з очей.

«І ніколи не згадає його! — говорила собі гірко у душі. — Неначеб не мав ніколи брата!»

І справді, для Сави не існувала пам'ять про брата. А коли й згадав його іноді хто при нім, він оставав глухий і німий, мов мур. Затинався і замовкав за кожним разом. Хто б хотів був насилу видобути з його уст ім'я брата, був би скорше того дива дожив, що він сам себе калічив би. Лише очі його миготіли боязко, груди дишліва тяжко, мов із раптової втоми. Він засапувався, блід, а уста кривилися болісно. Таким чином приводив матір до божевільного обурення проти себе.

І так стягнув на себе те, що мусив стягнути.

Ненависть матері.

З певним кроком, з блідим видом і палаючим зором.

Вся її любов, якою квиліла за ним колись, все її почуття для нього, що колись робило її сильною, відважною, беззглядною, зібралось в одно-одніське могутнє почування — в материнську ненависть.

Вона почала клясти.

Зразу шепотом, зрідка — жахаючися сама своїх страшних слів, розриваючи їх на смутні шмати, а відтак пристрасно й з диким вдовolenням.

З чорною землею в устах і руками зложеними навхрест хотіла його бачити. До війська нехай би знов ішов, але не накоротко, а надовго, і вона ще за ним тоді каменем кине. І як Михайла... як Михайла... нехай би його в кусні тляли... І в самій півночі ховали... Чув він те?

Вона має дише те одно бажання в житті і більше нічого.

Вона знає лише ту одну просьбу до господа бога. І всі нехай би про се знали. Всі, що знали її старшого сина й що любили й шанували його, як шанує його пам'ять і душу вона...

— Сава виробив те, бадіко, Сава!! — жалілася чоловікові.

А він мовчав. Сам знав уже давно. Від першої хвилі. Але ніколи не був би їй того сказав. Ніколи, доки бог дозволить їм удвійці дожити. Не хотів класти на неї тягаря зі своїх уст.

— Така доля наша і наших дітей! Не плач!

Чи був він сильніший в горі? Податливіший проти замахів судьби? Менше чутливий?

Вона зненавиділа Саву, а він усе любив його. Тайком, з мовчаливими устами, помимо всього любив його й жалів над ним. Його любов була для обох однакова, велика і не знала ні в чім границь. Вмерлого не забував, а живого оплакував невидимими, духовними сльозами.

— Чому ж ти пішов від тата? — питав умерлого, а про живого думав: «Чому вчинив таке, коли я його любив? Я ж бажав обом добра!» І відчував лише несказаний біль і жаль. Але ненависть не знаходила місця в тій безкорисливій гармонійній душі.

Він болів над своєю жінкою, що перемінилася в якесь одностайне, неприступне, втілене горе, і втихомирював її, як міг.

Вона стала уникати людей, відпихати ворожо від себе всіх, що зближалися приязно до неї, і понурилася цілковито у свій жаль, з якого не було для неї виходу. Часом пригадувала йому в своїй ненависті чим-небудь Саву, але він не застановлявся ніколи над тим. Бачив лише одно з великим смутком, як із її колись такої теплої і щирої душі виростала чимраз страшніша ненависть до дитини, як вона гонила нею за ним і як в її душі зайшло сонце навіки.

Він знав.

В ту душу не зможе він уже ніколи сонця вложити. Пропало вже в ній все світло. Вона навіки осліпла...